

Jan Brendalsmo: Kirkebygg og kirkebyggere. Bygherrer i Trøndelag ca. 1000-1600. Perspektiv 17x24. Unipub forlag, Oslo 2006. 706 s. ISBN 82-7477-226-1.

Bokomtale ved Jes Wienberg

Kirker og elite i Trøndelag

Hvem lod de talrige romanske landkirker opføre? Var det kongen, bisperne og høvdingerne - eller var det sognets bønder i fællesskab? Siden 1800-årene er spørgsmålet om kirkernes tilblivelse blevet formuleret om og om igen. Et bredt spektrum af fagdiscipliner og kilder er blevet inddraget i diskussionen: Kirkerne selv med deres byggemateriale, tårne og tårngallerier, kalkmalerier og inventarer, deres placering i forhold til bebyggelsen, nærheden til runesten og gravfelter samt ikke mindst de skriftlige kilder som inkorporationsbreve, landskabslove, kirkelove og krøniker. Og svaret har varieret med de skiftende opfattelser af middelalderens samfund som enten elitært eller egalitært. De seneste årtier har der dog været en klar tendens til at opfatte samfundet - og dermed kirkebyggeriet - i den tidlige middelalder som udpræget hierarkisk, elitært, klassesdelt eller feudalt (ordvalg efter smag og behag).

Arkæologen Jan Brendalsmo har gennem en årrække interesseret sig for de norske middelalderkirker i et socialt og politisk perspektiv. Studierne begyndte med Peterskirken i Tønsberg, fortsatte til kirkerne i Vestfold og er siden gået videre til Trøndelag og sagnkirker mere alment. Undervejs er det blevet til adskillige artikler om enten enkelte eller mange kirker. Brendalsmo disputerede ved Universitetet i Tromsø i 2002 (manus forelå 2001) på afhandlingen "Kirkebygg og kirkebyggere. Bygherrer i Trøndelag ca. 1000-1600". Efter kun at have cirkuleret som en stencil er afhandlingen nu omsider blevet trykt (Brendalsmo 2006).

Kirkebygg og kirkebyggere

Som kontant oplysning til konsumenterne: Afhandlingen er på 706 sider med 1335 fodnoter, 30 figurer (når undernumre indregnes) og 29 tabeller. Hovedteksten (s. 11-290) er opdelt i følgende kapitler: 1 "Innledning"; 2 "Kirkene og hvor de ble bygd"; 3 "Kristningen"; 4 "Kirkeorganiseringen"; 5 "Når ble kirkene bygd"; 6 "Hvem bygde kirkene"; 7 "Konklusjon". Herefter følger to bilag, 1 "Middelalderkirker av stein på landsbygden i Trøndelag" (s. 291-345) og 2 "Om Prestestemme" (s. 347-349) dvs. et uddrag fra Norges gamle Love. Siden følger en litteraturliste (s. 351-392) samt "Katalog over Trøndelags middelalderske kirkesteder" (s. 393-706). Afhandlingen er så-

ledes massiv med mange tætskrevne sider, men selve hovedresonnementet, kapitlerne 1-7, udgør under halvdelen af bogen. Forord (som optræder i stenciludgaven) er overraskende udeladt, ligesom registre og et engelsk summary savnes.

“Kirkebygg og kirkebyggere” er alt for omfattende til at tillade et retfærdigt referat. Her kan henvises til den udmærkede konklusion, hvor udviklingen opdeles i tre perioder: Fase 1 frem til ca. 1200; Fase 2 ca. 1200-1350; Fase 3 ca. 1350-1600 (s. 285-290). I centrum står de sikkert belagte 141 middelalderlige landkirker i Trøndelag, heraf 25 opført i sten. Og tyngdepunktet ligger på den romanske periode, hvor langt de fleste kirker blev bygget.

Summarisk vil jeg sammenfatte bogens hovedtese, som at middelalderens kirkebyggeri i Trøndelag var et elitebyggeri med forbillede i England. Kongen lod fylkeskirker opføre på egne eller konfiskerede gårde, mens de lokale høvdinge og storbønder lod såkaldte “høgendeskirker” opføre på sine gårde til eget brug. Dermed kunne den lokale elite fortsætte med at lede kulten trods kristningen. Den jævne befolkning medvirkede modvilligt og under tvang i byggeriet og blev henvist til fylkeskirkerne eller til en mere folkelig religiøs praksis. Kun gradvist efter ærkesædets etablering i Trondheim i 1153 lykkedes Kirken at få kontrol med gårdkirkerne og deres præster. Gårdkirkerne nedlægges under senmiddelalderen, især efter pesten 1350, eller overgår til Kirken. Alene et fåtal fiskekapeller blev opført af andre end eliten.

Lovord

“Kirkebygg og kirkebyggere” har mange fortjenester: Afhandlingen repræsenterer en imponerende forskningsindsats ude i feltet, i arkiverne og ved bøgerne. Teksten er klart formuleret og således let at læse. Der findes tydelige spørgsmål, der kan følges gennem afhandlingens disposition, og som endelig besvares i konklusionen. Der findes et bevidst brug af teoretiske perspektiver, ligesom redegørelsen for anvendte metoder og kilder er tydelig. Der føres en løbende diskussion og henvises hele tiden til andre forskere, litteratur, kilder og eksempler. Kilderne er som så ofte i den historiske arkæologi et bredt register, alt fra stednavne og gårdtomter til arkitektur, inventarer og kirkelove. Brendalsmo er utvetydig velorienteret både i Trøndelags middelalder og i den internationale forskning om kirker inden for flere discipliner. “Kirkebygg og kirkebyggere” er således en afhandling fuld til randen af iagttagelser, analyser, kommentarer, kundskab og udblikke. Og let modvilligt overbevises jeg af den mangesidige argumentation. Ialtfald evner jeg ikke at argumentere imod fra min dansk-svenske horisont. Teserne synes overbevisende. Langt hovedparten af kirkerne ligger på gårdstunet til de større gårde ifølge senere oplysninger om landskyld. Og intet synes at støtte forekomsten af et kollektivt initiativ til kirkerne bortset fra ved kystkapellerne. Middelalderkirkerne i Trøndelag var et elitebyggeri!

Er tesaerne overbevisende, så undgår Brendalsmo og “Kirkebygg og kirkebyggere” ikke nogle kritiske bemærkninger fra en kollega og kirkearkæolog, der har fulgt hans arbejde og udvikling siden udgravningerne i Tønsberg i 1970’erne. Bemærkningerne handler om forskningstraditionen, teorierne, motiverne for kirkebyggeriet, sagnkirkerne, disputatsen som genre samt bogen som produkt. Bemærkningerne kan gerne lede til fortsat diskussion. Andre må så kommentere temaer som kristningen, kirkeorganisationen og ejendomsforholdene.

Forskningstraditionen

“Kirkebygg og kirkebyggere” indgår i en etableret forskningstradition siden 1980’erne, som er inspireret af sociologi, kulturgeografi og den processuelle arkæologi. Denne “nye kirkearkæologi” fokuserer på spørgsmål om social struktur, økonomi, demografi, sognedannelse og kulturlandskab. Adskillige artikler og afhandlinger af arkæologer, kunsthistorikere og historikere har behandlet kirkerne som en kilde til at belyse samfundet (Wienberg i tryk). Skulle nogen være i tvivl om afhandlingens tilhørighed, er illustrationerne afslørende. For der optræder næsten ingen billeder af kirker (et flot litografi af Melhus s. 3, en oversigt over kirkernes grundplaner s. 155-156 samt opmålinger af Ven i Skaun s. 232), ingen billeder af inventarer, gårde eller “bygherrer”, men talrige oversigtskort, diagrammer og tabeller.

Brendalsmos afhandling kan også indføres i en tendens de senere årtier til at fokusere på magt og elite, alt fra bronzealderens omrejsende høvdinge over jernalderens stormænd og centralpladser til 1800-årenes adel og herregårde. Var det arbejdende folk en trend som historisk kraft tilbage i 1970’erne, så er det længe siden. Eliten er nutidens tendens, og jeg må indrømme, at begrebet giver mig negative associationer. Trendskiftet beretter selvfølgelig noget om, hvordan forestillinger om fortiden formes af skiftende tiders vurderinger.

Mange af de kirkearkæologiske afhandlinger er af pragmatiske grunde netop studier af et landskab eller en region. Det er en afgrænsning til et overkommeligt kildemateriale. Ofte er også kilderne organiseret i arkiver og på museer efter netop en regional inddeling. Og mere underforstået kan regionen opfattes på samme måde som nationen i nationalismen med grænser, der skaber et skel mellem fælleskabet og de fremmede, mellem det typiske og det anderledes.

Indgår “Kirkebygg og kirkebyggere” i en etableret kirkearkæologisk tradition, så bliver det interessante, hvor afhandlingen følger traditionen eller paradigmet, og hvor den afviger og er nyskabende. Spørgsmålet om hvem, som lod de romanske landkirker opføre, er langtfra ny. Der findes også tidligere studier af Trøndelags middelalderkirker. Den metodiske analyse af kirkernes lokalisering i forhold til gårdene med en retroaktiv vurdering af deres størrelse ud fra landskylden genfindes hos ar-

kæologen Dagfinn Skre i hans magisterafhandling om kirkebyggeriet i Gudbrandsdalen (Skre 1988). Opfattelsen af de romanske kirker som et udpræget aristokratisk fænomen findes med samme styrke hos historikeren Axel Bolvig i hans bøger om de danske kirker og deres kalkmalerier (f. eks. Bolvig 1992).

I forhold til den kirkearkæologiske tradition de seneste årtier er "Kirkebygg og kirkebyggere" efter min mening innovativ på især tre områder, nemlig i det metodiske helhedsgreb, i valget af teorier og i den empiriske bredde. Afhandlingen er innovativ i sin tydelige metodiske sammenkædning af spørgsmål omkring hvor, hvornår, hvordan, hvem og hvorfor (jfr. Brendalmo 2006, s. 263). Det er også nyt, at forsøge på at forstå kirkebyggeriet i lyset af sociologen Norbert Elias civilisationsteori samt økonomien og sociologen Thorstein Veblens teori om den arbejdsfrie klasse med brug af begrebet "conspicuous consumption", altså et påfaldende forbrug for at forstærke social prestige og magt. Endelig er det innovativt at inddrage sagnkirkerne i diskussionen om kirkeorganisationen. Men flere bemærkninger følger.

Teorierne

Brendalmo har gennem årene betonet vigtigheden af teorier i arkæologien. Her har han så bevidst anvendt sociologiske teorier for at tolke kirkebyggeriet i Trøndelag. At teorierne oprindelig er dannet for at forstå helt andre sammenhænge end middelalderens Trøndelag er ligegyldigt. Veblens begreb "conspicuous consumption" er således tidligere blevet benyttet af arkæologen Bruce G. Trigger for at forstå monumental arkitektur i fortiden (Trigger 1990). Tolkningen af kirkebyggeriet som et udtryk for "conspicuous consumption" er imidlertid ikke helt ny. For den nye kirkearkæologi vrimler med formuleringer om kirkebyggeriet som en "manifestation", hvilket efter min opfattelse er omtrent samme sag. Iøvrigt, burde det vel hedde "conspicuous production", altså påfaldende produktion, når det handler om at opføre kirker.

Teorier kan være vigtige tankeredskeber, men reelt fylder de ikke meget i "Kirkebygg og kirkebyggere". Som det ofte er tilfældet i netop akademiske afhandlinger, optræder de i indledningen (s. 18-28) og i afslutningen (s. 289), men er i princippet fraværende i den mellemliggende konkrete undersøgelse. Afhandlingens tyngde ligger i, at kilde efter kilde, eksempel efter eksempel, analyse efter analyse, lægges efter hinanden for at danne et tydeligt mønster. Afhandlingen er således blevet langt mere empirisk, end forfatteren formodentlig selv ser.

Teorierne hentes fra sociologien, som er relevant for at forstå samfundsforhold. Men hvorfor indlåne teorier som færdigpakkede idéer fra etablerede navne udenlands? Hvorfor ikke anvende middelalderens Trøndelag eller andre nordiske områder for at formulere nye teorier selv? Det ville række ud over en teoretisk bevidsthed. Det ville være egentlig teoretisk innovation.

Motiverne

At det var de mægtige, som lod kirker opføre på sine gårde, synes sikkert. Men kan de mægtiges motiver forstås med teorier om civilisationsprocessen og påfaldende forbrug? Er de valgte teorier overhovedet relevante for at forstå middelalderens mentalitet? Når Brendalsmo skriver, at almuen tvinges til at deltage og egentligt var uinteresserede, bliver jeg ikke overbevist. Og når han skriver i konklusionen, at det handlede om opportunistiske, politiske og sociale manøvrer samt kamp om positioner (s. 289), da fremtoner en marxistisk grundholdning til religion, ideologi og magt, selv om Karl Marx og marxismen ikke er repræsenteret i litteraturlisten.

Tillad mig at hævde en analogi mellem kirkebyggeriet og korstogene: Fænomenerne sammenfalder i tid. Og kirkebyggerne må i flere tilfælde selv have deltaget i korstog til Det hellige Land eller ved Østersøen. Opfattelsen af korstogene var længe præget af, at motiverne var jordnære trods alle formuleringer om, at "Gud vil det". Det skulle handle om at aflede indre splittelse ved at definere en ydre fjende, om at erobre land og rigdomme, kort sagt om politik, sociale forhold og økonomi. Men her har forskningen ændret sig siden 1970'erne. Man forsøger nu også at forstå korstogene, "at tage korset", på deres egne præmisser, hvor det religiøse ikke kan undervurderes. Korstogene tilhører samme mentalitet som skabte klostrene og pilgrimsrejserne (jfr. Jensen 2000).

"Kirkebygg og kirkebyggere" er her en typisk repræsentant for en kirkearkæologisk forskningstradition, der har åbnet for nye perspektiver omkring social struktur og økonomi, men samtidig er blevet blind for kirkerne som netop kirker. En egentlig re-sakralisering af kirkearkæologien venter endnu (Wienberg i tryk).

Sagnkirkerne

I forhold til forskningstraditionen er det innovativt, at "Kirkebygg og kirkebyggere" inddrager sagnkirkerne i kildematerialet. Sagnkirkerne er kirker, der kun kendes fra stednavne og mundtlige traditioner, men ikke fra mere traditionelle kilder (jfr. også Brendalsmo & Stylegar 2005). I mange eller måske de fleste tilfælde må sagnkirkerne have været gårdkirker af træ, der forsvandt så tidligt, at de ikke har sat sig spor i samtidens kilder, og ikke heller er synlige som kirketomter uden arkæologisk udgravning. De 68 sagnkirker i Trøndelag er med i afhandlingen i begyndelsen, men uddefineres (lige som kirkerne i Trondheim) (s. 62-68). Formodentlig ofres sagnkirkerne på kildekritikkens alter. Det er synd. Det havde været nyt og forfriskende, hvis sagnkirkerne havde levet videre gennem hele undersøgelsen som en kategori ved siden af de øvrige kirker med vekslende kildebelæg. Havde det mon påvirket tejerne eller synet på kirkeorganisationen i Trøndelag?

Disputatsen som genre

Disputatser udgør en egen særpræget genre. Teksten kan være vanskelig at læse, begreberne og teorierne falder gerne tæt, og sidetallet vokser undertiden uhæmmet.

Brendalsmos "Kirkebygg og kirkebyggere" er let at læse, begreberne og teorierne er forholdsvis få, men sidetallet er stort. Grundighed er en forskningsdyd, men ikke alt behøver medtages. Nu vendes hver sten på vejen. Afhandlingen vokser ud til en bred skildring af Trøndelags kirke- og bebyggelsehistorie, hvilket kan have en egen værdi. Men potentielle læsere kan afskrækkes af omfanget. Og der er en risiko for, at teserne og de gode idéer drukner i alle detaljer, eksempler og sidespor i såvel hovedteksten som noterne og bilagene. Disputatsen kunne gerne have været disponeret mere stramt, så kun det nødvendige for at underbygge teserne blev medtaget. Mere konkret kunne bilaget om stenkirkerne være integreret i kataloget over kirkestederne for at undvige gentagelser.

Bogen som produkt

"Kirkebygg og kirkebyggere" er udgivet af Unipub-forlag i serien "Perspektiv 17x24", hvilket lidet lyrisk henviser til formatet i centimeter. Det er iøvrigt uklart, om serienummeret er 15, som angivet på ryggen, eller 30/2006 som angivet inde i bogen (s. 2). For at citere bogens bagside: "Serien præsenterer kvalitetslitteratur fra smale segmenter innen ulike fagområder." Men hvordan kan man udgive kvalitetslitteratur med en sådan mangel på forlagskvalitet? Serienavnet er kedeligt. Omslaget er gråt og trist. Teksten og illustrationerne er alt for små. For overhovedet at kunne læse bogen, krævede mine midaldrende øjne dagslys gennem alle 706 sider! Og der savnes registre, som gør bogen mere brugervenlig.

Med tanke på hvilke ressourcer i slid, tid og penge, som er lagt i en disputats, er det mærkeligt, at det velhavende Norge tilsyneladende ikke prioriterer en bedre publicering. Hvor er det store format? Fotografierne? De farvelagte oversigtskort? Se blot hvordan arkæologen Markus Hiekkänen kunne trykke sin disputats om Finlands middelalderkirker i stort format med mange fotografier på blankt papir (Hiekkänen 1994). At forudsætningerne fandtes for en publicering med mere kvalitet fremgår af Brendalsmos artikel "Kirker og sogn på den trønderske landsbygda ca. 1000-1600", der har pragtfulde illustrationer (Brendalsmo 2003).

Afsluttende: Jan Brendalsmos disputats "Kirkebygg og kirkebyggere" er en imponerende og tankevækkende forskningsindsats med teser og en syntese, som fortjener en bedre indpakning.

Tak til Inge Dam (Nyborg) for revision af sproget.

Litteratur

- Bolvig, Axel 1992. *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*. København.
- Brendalsmo, Jan 2003. Kirker og sogn på den trønderske landsbygda ca. 1000-1600. *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. (Red.) Steinar Imsen. Senter for middelalderstudier, NTNU. Skrifter 15. Trondheim. S. 233-253.
- Brendalsmo, Jan. 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere. Bygherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Perspektiv 17 X 24. Unipub forlag, Oslo. (Disputats fra Universitetet i Tromsø 2001/ 2002)
- Brendalsmo, Jan & Stylegar, Frans-Arne 2005. Om kirkesagn og ødekirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder for kirkeforskningen. *Hikuin* 30. S. 69-94. (angivet trykår 2003, men reelt 2005)
- Hiekkänen, Markus 1994. *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology*. Finska Fornminnesföreningens tidskrift 101. Helsinki.
- Jensen, Kurt Villads 2000. Temaer i korstogshistorien. Et historiografisk rids. *Den jyske Historiker* 89, 2000. S. 8-29.
- Skre, Dagfinn 1988. *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Riksantikvarens rapporter 16. Øvre Ervik. (Magistergradsopgave, Oslo Universitet 1984)
- Trigger, Bruce G. 1990. Monumental architecture: a thermodynamic explanation of symbolic behaviour. *World Archaeology* 22 no. 2: 119-132.
- Wienberg, Jes (i tryk). Kirkearkæologi - fra stil til kulturarv. *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2006.

Jes Wienberg, f. 1956, er professor og fagansvarlig for historisk arkæologi ved Lunds Universitet, Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, box 117, SE-221 00 Lund. E-post: Jes.Wienberg@ark.lu.se; www.ark.lu.se. Forskningsfelter: Historisk arkæologi, kirkearkæologi, pseudoarkæologi samt kulturarv. Disputerede med "Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark", Lund Studies in Medieval Archaeology 11, Stockholm 1993.
